

В.А. Кобко, Т.Д. Чубіна

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ:
ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Дана стаття присвячена дослідженню життєвого та творчого шляху вченого-історика, філософа, політолога, економіста і фольклориста, педагога, громадського і політичного діяча, публіциста, видавця, людини, яка уособлювала цілу епоху в історії українського національно-демократичного руху другої половини XIX ст. - Михайла Петровича Драгоманова. Автори обстоюють думку, що Драгоманов належав до плеяди фундаторів політичної ідеї європейської демократичної України, а його погляди залишаються надзвичайно актуальними і сьогодні — в часи, коли український народ торує нелегкий шлях до громадянського суспільства та правової держави.

Ключові слова: Драгоманов Михайло Петрович, Україна, історія, політика, література, творчість.

Михайло Петрович Драгоманов (псевдоніми — Кирило Василенко, Волинець, М. Галицький, М. Гордієнко, П. Кузьмичевський, П. Петрик, М. Толмачов, Українець, Чудак та ін.) увійшов в історію України як видатний громадський та політичний діяч, історик і фольклорист, публіцист і літературний критик, патріот і борець за свободу своєї країни. За тридцять років наукової, літературно-критичної і публіцистичної діяльності Михайло Петрович написав понад дві тисячі творів з історії, літературознавства, фольклористики та ін. наукових дисциплін. Увійшов у історію як пряма, чесна та принципова людина.

Автори ставили за мету проаналізувати основні життєві віхи та творчий доробок великого мислителя минувшини, ідеї якого актуальні і сьогодні та перекликаються з сучасними злободенними аспектами суспільного розвитку. В українській науковій скарбничці безліч цікавих та глибоких праць присвячених вченому [1-22, 33-69]. Все частіше науковці повертаються до вивчення творчості самого геніального вченого-історика, філософа, політолога, економіста і фольклориста, педагога, громадського і політичного діяча — Михайла Петровича Драгоманова [24-32].

Народився М. Драгоманов 30 (18) вересня 1841 р. в м. Гадяч у дворянській родині [23]. З 1849 р. по 1853 р. юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі. Продовжив своє навчання юний Михайло у Полтавській гімназії [23].

Восени 1859 р. М. Драгоманов вступає на історико-філологічний факультет Київського університету. Молодий Драгоманов органічно поєднував навчання з практичною громадською діяльністю. Знаковим у становленні М. Драгоманова як політичного і громадського діяча став його виступ над труною Шевченка у Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили до Чернечої гори. Його слова, тоді сказані, стали пророчими: «Кожний, хто йде служити народові, тим самим надає на себе терновий вінець» [23].

Після закінчення історико-філософського факультету Київського університету в 1863 р., продовжив в стінах цього ж вишу педагогічну діяльність. До 1875 р. працював доцентом кафедри античної історії [55, с. 458].

У 1863 році М. Драгоманов стає членом «Громади». В 70-х рр. XIX ст. з'являються т.зв. молоді «Громади», в статутах яких стояло питання про самостійне політичне існування України з виборним народним правлінням.

З середини 60-х рр. XIX ст. становлення М. Драгоманова як ученого відбувається у тісному взаємозв'язку з його публіцистичною діяльністю.

У 1871 р. Київський університет відряджає М. Драгоманова за кордон. Замість запланованих двох років молодий учений пробув там майже три, відвідавши за цей час такі міста, як Берлін, Прагу, Відень, Флоренцію, Гейдельберг, Львів.

М. Драгоманова був одним з перших, хто намагався розбудити галицьке громадське життя, піднести рівень суспільної свідомості. Трирічне закордонне турне М. Драгоманова було надзвичайно плідним для молодого вченого. Михайло Петрович зміг критично оглянути й оцінити свої переконання, зіставляючи їх з наочним західноєвропейським досвідом.

Утиски проти відроджуваних проявів української культури змусили М. Драгоманова виїхати за кордон і стати політичним емігрантом. Восени 1875 р. Михайло Петрович вирушає до Відня з наміром створити там осередок національної політичної думки та започаткувати випуск української газети. Восени 1876 р. у Женеві М. Драгоманов створив прогресивний громадсько-політичний збірник «Громада». Загалом було видано п'ять томів збірника. Дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлень до

свободи і рівності серед світової спільноти — головне кредо «Громади» [23].

З другої половини 80-х рр. XIX ст. М. Драгоманова запрошують до співпраці ряд провідних видань Галичини. Становлення і розвиток радикальних рухів у Західній Україні було останньою і найбільшою радістю філософа. У 1889 р. Михайла Петровича запрошують на кафедру загальної історії історико-філологічного факультету Софійського університету (Болгарія). Виважений і проникливий політик, М. Драгоманов мучився тією задушливою загальною атмосферою, що склалася на теренах Російської імперії у ставленні до національних меншин. Це був період перед черговим тотальним наступом на вільнолюбний настрій народу. Тимчасові поліпшення загального стану сприяли сплескам творчого піднесення, але несподівана смерть від розриву аорти 20 червня 1895 р. обірвала життя великого вченого і громадсько-діяча. Похований М. Драгоманов у Софії [23].

М. Драгоманов суспільний процес розумів як поступальний розвиток політичних і моральних ідей, підпорядкованих внутрішнім законам прогресу. Політичним ідеалом була федеративна держава, побудована на основах адміністративного децентралізму і культурно-національної автономії, з дотриманням принципу соборності України. У працях «Передне слово до «Громади»», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час» [28] та ін. звертався до багатьох важливих питань історії України XIV — першої половини XIX ст., у т.ч. стосовно ролі Запорозької Січі. У публіцистичних творах «Внутрішнє рабство і війна за звільнення», «До чого довоювались», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін. засуджував національне та соціальне поневолення народів Російської імперії та Австро-Угорщини [55, с. 458-459].

Як літературний критик висвітлив здобутки українського письменства, його значення та місце в європейському літературному процесі. Зокрема, 1873 р. опублікував в італійському журналі «Rivista Europea» («Європейський огляд») статтю «Український літературний рух у Росії та в Галичині (1798-1872)» [55, с. 459].

Михайло Драгоманов брав участь у закордонному виданні творів Т. Шевченка, М. Костомарова та ін. українських письменників і вчених, доклав багато зусиль, щоб поширити їхню спадщину в перекладах європейськими мовами.

У працях «Малоросійські народні перекази і оповідання», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.» високо оцінював виховну й пізнавальну роль народної творчості [55, с. 459].

М. Драгоманов є одним з перших представників дослідження суспільної думки в Україні. Основна проблематика, яка цікавила М. Драгоманова як соціального дослідника, охоплювала проблеми державного устрою (федералізм і централізм) влади, прав і свободи індивіда, етнічних спільнот, внутрішньої і зовнішньої політики держав, тобто все те, що нині є предметом політичної соціології. Соціологію Драгоманов розуміє як універсальну синтетичну науку, яка у відповідності зі своїм об'єктом (суспільством в цілому) та методологією і узагальнює всі галузі суспільствознавства, і використовує їх надбання. Слід чітко пам'ятати, що в своїх світоглядно-методологічних засадах Драгоманов позитивіст. Його основною методологічною установкою є бажання віднайти такі ж об'єктивно точні методи пояснення історичних явищ, які вже вироблені й застосовуються природничими науками (позитивними науками). В цьому плані пошуки Драгоманова співзвучні концепціям основоположників західноєвропейської соціології, насамперед О. Конта, Г. Спенсера. Водночас варто підкреслити і те, що український соціолог сприймає їх підходи і особливо висновки не беззастережно, а критично. Зокрема, він вважав безпідставною, надуманою органістично-еволюційну концепцію Г. Спенсера, основна вада якої полягає у відірваності соціальної еволюції від конкретних соціально-історичних умов, в ототожненні суспільства з живим організмом (це гіпертрофована аналогія, за думкою Драгоманова). Для соціологічних поглядів Драгоманова характерним є багатofакторний підхід до вивчення суспільних явищ. За його думкою, на суспільний поступ впливають економічні, політичні, духовні явища, які в певному поєднанні і спрямовують соціальну еволюцію. Тому для правильного розуміння соціальних процесів необхідно досліджувати вплив всіх чинників, які спричиняють ці процеси. Такий підхід контрастував з поширеною у ті часи тенденцією до зведення різноманітних суспільних явищ до дії якогось одного начала, до пошуків якогось абсолютно визначального фактора соціального життя [68, с. 46-47].

Точні узагальнення можливі, за М. Драгомановим, при застосуванні методу «логічної семантики», тобто при аналітичному групуванні суспільних явищ, їх класифікації і типологізації на основі чітко визначених принципів. З цього погляду суспільство виступає як складна багаторівнева система, котра включає три основні підсистеми: матеріал, з якою складаються суспільства (індивіди, народи); суспільства, класи, держави, міждержавні об'єднання); продукти суспільної діяльності (матеріальні, духовні, культурні) [68, с. 47].

Важливим положенням концепції Драгоманова є твердження, що правильно зрозуміти суть цих суспільних рівнів можна лише за умови,

коли враховуються конкретні історичні обставини їх функціонування. Така структуризація суспільства відкриває широкі можливості для застосування порівняльного методу при аналізі соціальних явищ. Драгоманов використовує його як в діахронічному, так і синхронічному аспектах, поєднуючи з принципом конкретно-історичного підходу до соціальних явищ.

Центральне місце в концепції М. Драгоманова належить комплексним питанням: розумінню та трактуванню суспільної еволюції і суспільного прогресу, політичному (державному) устрої суспільства [68, с. 47].

Домінування цієї проблематики над усіма іншими питаннями виступає підставою для того, щоб розглядати його вчення як політичну соціологію. Розглядаючи проблеми державного устрою, Драгоманов основну увагу зосереджує на принципах федералізму і централізму як основних засадах побудови державної влади в ХІХ ст. На величезному фактичному матеріалі (й сучасному, й історичному) він обґрунтовує положення, що лише федеративне об'єднання вільних общин-громад сприяє розвитку суспільства в цілому і окремих громадян. «Розвиток нації до людського ідеалу, — зазначає він, — може здійснюватися успішно, лише узлагоднюючись з національними особливостями» [67, с. 48]. Централізація прагне підвести всю різноманітність національних культур під одні і шаблон, що послаблює суспільні сили і перешкоджає історичному прогресу. Тому потрібно прийти до того, «щоб спілки людські, великі й малі, склалися з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих». Водночас Драгоманов — реаліст і прекрасно розуміє, що в одній окремій країні досягти такого устрою неможливо. «Цілком такі порядки тільки тоді можуть бути в одній якійсь країні, коли вони будуть на всьому світі...», — зауважує він [68, с. 48]. Досліджуючи історичний розвиток державної влади в європейських країнах. Драгоманов показує, що державний абсолютизм, «просвічений деспотизм» поступово вичерпує себе, і на зміну йому приходять ліберальний устрій держав. Цей ліберальний рух «проявив себе ще в ХVІІІ ст. у Франції великою революцією з виголомом (наслідуючи американських англійців) прав людини та громадянина. В ХІХ ст. відповідно з принципом нового лібералізму переробляються політичні порядки всіх абсолютних держав західної Європи...» [68, с. 48]. Тобто Драгоманов еволюцію суспільств розглядає як в плані розвитку держави і етносу, нації, держави і інших держав, так і в ракурсі держави і людини, громадянина, його прав і свобод. За його думкою, тільки демократичний (ліберальний) державний устрій сприяє

розвитку окремої людини, сприяє формуванню вільних громад-общин, що, в свою чергу, служить основою для прогресу суспільства в цілому. Вчений виступає за політичний та ідеологічний плюралізм, які найсприятливіші для організації духовного життя в суспільстві і уберігають індивідів від тоталітаризму й духовної неволі.

Аналізуючи проблеми політично-державного устрою Росії і перспективи України, Драгоманов виходив з реалій тодішньої історичної ситуації і вважав, що український національно-визвольний рух в близькому майбутньому не принесе бажаних результатів. Причина цього була, з одного боку, в слабкості самого руху, в його недостатній підтримці з боку народу, а з другого — в силі царського режиму. Тому шлях до конференції автономних регіонів, встановлення і вдосконалення федеративного устрою в суспільстві здавався Драгоманову найдоцільнішим в тих історичних умовах. Така позиція була в контексті політичної реальності Російської імперії не лише прогресивною, а й більш реалістичною, хоча, як відомо, й вона не зреалізувалася [68, с. 49].

При дослідженні суспільного прогресу й суспільної еволюції Драгоманов притримується просвітницько-позитивістських позицій. Він вірить в неухильний прогрес людства, який неможливо зупинити нікому — ні особам, ні групам, ні урядам чи державам. Виділяючи різноманітні чинники, котрі спричиняють прогрес соціуму, вчений робить наголос на матеріальних факторах — економічних, географічних, демографічних. Вони є вагомішими детермінантами суспільного поступу, ніж духовні. Значне місце в наукових пошуках мислителя належить проблемі критеріїв прогресу. За його думкою, їх потрібно встановлювати об'єктивно-науковим способом, враховуючи конкретні історичні умови, які характерні для певного часу і певного народу. Не існує якогось абсолютного, незмінного критерію прогресу, який можна було б застосувати до оцінки еволюції всіх народів і у всі часи.

Динаміку соціального розвитку Драгоманов розглядає через призму категорій — «соціальна еволюція» і «революція». Соціальна еволюція — нормальний, природний шлях розвитку суспільства, коли зміна одного соціального ладу іншим підготовлюється поступовими й тривалими трансформаціями матеріального, духовного і соціального життя. Це — магістральний шлях поступу людської цивілізації, тоді як революції — це аномалії, тимчасові і стихійні форми соціальних змін. Вони реально існують, але їх бажано уникати [68, с. 50].

І сьогодні політична концепція Михайла Драгоманова є актуальною та злободенною, а його творчий доробок є неоціненним скарбом української нації.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова. Життєвий і творчий шлях видатного українського мислителя / В. Андрущенко // День. - 2006. - №104. - С. 8.
2. Андрущенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 6-14.
3. Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 2-3.
4. Андрущенко В. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. Андрущенко // Освіта України. - 2003. - 23 верес. - С. 6.
5. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко // Безпека життєдіяльності. - 2006. - №11. - С. 26-28.
6. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. - 2006. - №12. - С. 26-27.
7. Апостол правди і науки: до 170-річчя від дня народження М.П. Драгоманова // Календар знаменних і пам'ятних дат: Реком. бібліографічний довідник / Нац. перлам. Б-ка України, Книжкова палата України. - К., 2011. - Т.3. - С. 121-130.
8. Баган О. Змагання титанів і епох : (До теми : «Іван Франко і Михайло Драгоманов») / О. Баган // Визвольний шлях. - 2006. - Кн.7/8. - С. 62-68.
9. Бех В. І політика має бути на добру долю педагогікою : Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української державності / В. Бех // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 4.
10. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 15-21.
11. Висоцький А. Шлях, яким іде до людей освіта: Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції Михайла Драгоманова / А. Висоцький // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 9.
12. Вовк Л. Педагогічні і науково-просвітницькі пріоритети спадщини М.П. Драгоманова / Л. Вовк // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 22-29.
13. Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова / Г. Волинка // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 30-33.
14. Волинка Г. Подвійне громадянство людини у світах природи і свободи : [ким був М. Драгоманов у філософії] / Г. Волинка // Освіта. - 2003. — 24 верес. — 1 жовт. - С. 5.
15. Горбач Н. Дитинство, юність, молоді роки : Розділ з неопублікованої книжки «Справжня постать Михайла Драгоманова» / Н. Горбач // Дзвін. - 2007. - №7. - С. 101-106.
16. Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 34-37.
17. Горбачук І. На сторожі рідного слова: [діяльність М. Драгоманова в галузі розвитку і утвердження української мови] / І. Горбачук // Освіта. - 2003. — 24 верес. - 1 жовт. - С. 9.

18. Денисенко В. «Цей шлях потрібний, корисний, багатоцінний»: Листування Михайла Драгоманова і Миколи Лисенка / В. Денисенко // Пам'ять століть. - 2006. - №6. - С. 177-181.
19. Денискіна Г. Діалогічність наукових праць Михайла Драгоманова (на прикладі «Чудацьких думок про українську справу») / Г. Денискіна // Українська мова і література в школі. - 2007. - №7/8. - С. 71-73; Диво слово. - 2008. - №3. - С. 33-35.
20. Дмитренко М. Михайло Драгоманов - дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. - 2005. - №6. - С. 12-24.
21. Долинська Л. Варіант щастя для кожного: Психологічні аспекти драгоманівської концепції розвитку / Л. Долинська // Освіта. - 2003. — 24 верес. - 1 жовт. - С. 10.
22. Долинська Л. Психологічні аспекти Драгоманівської концепції розвитку / Л. Долинська // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 51-53.
23. Драгоманов Михайло Петрович. — Режим доступу до джерела: <http://univer-gg11.narod.ru/index/0-49>.
24. Драгоманов М. A Symposium and Selected Writings / М. Драгоманов. — Нью-Йорк, 1952. — 225 с.
25. Драгоманов М.П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / М.П. Драгоманов. — К. : Либідь, 1991. — 682 с.
26. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т./ [упоряд. І.С. Романченко. — К. : Наук. думка, 1970.
27. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків: З додатком про життя Михайла Драгоманова / М. Драгоманов. — К.: Дніпро, 1991. — 45 с.
28. Драгоманов М.П. Пропалий час: Українці під Московським царством (1654-1876) / М.П. Драгоманов. — К.: Центр пам'яткознавства АН України; Українське т-во охорони пам'яток історії та культури, 1992. — 46 с.
29. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / М. Драгоманов. — К.: Либідь, 2009. — 444 с.
30. Драгоманов М.П. Гильденбург о малоросах в славянстве и сербо-хорваты о малороссийской поэзии / М.П. Драгоманов // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці в двох томах Т. 1. — К., 1970.
31. Драгоманов М.П. Війна з пам'яттю Шевченка / М.П. Драгоманов // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці в двох томах Т. 1. — К., 1970.
32. Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров: очерк життєписний / М.П. Драгоманов // М.П. Драгоманов літературно-публіцистичні праці в двох томах Т. 2. — К., 1970.
33. Дробот І. Ідейні орієнтації як соціальна перспектива : [ідейні орієнтації М. Драгоманова]/ І. Дробот // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 4.
34. Дробот І. Соціалізм Михайла Драгоманова : ідеалізм чи соціальна перспектива / І. Дробот // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 38-41.
35. Дудченко Г.М. Кирило-Мефодіївське товариство в публіцистичній та науковій спадщині М. Драгоманова / Г.М. Дудченко // Український історичний журнал. - 2003. - №3. - С. 82-89.

36. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. (II пол.. XIX ст.) / Р.П. Іванова. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 235 с.
37. Іванова Л. Українсько-польський діалог в оцінках М. Драгоманова / Л. Іванова // Історичний журнал. - 2008. - №3. - С. 98-111.
38. Іванченко Р. Іван Франко і Михайло Драгоманов / Р. Іванченко // Пам'ять століть. - 2007. - №1. - С. 53-59.
39. Іванченко Р.П. Клятва: Роман-хроніка: [про М.П. Драгоманова] / Р.П. Іванченко. — К.: Дніпро, 1985. — 373 с.
40. Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали... / Р.П. Іванченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. — 47 с.
41. Карамаш С. Наш славний Українець: [про Михайла Петровича Драгоманова] / С. Карамаш // Пам'ять століть. - 2006. - №2. - С. 197-199.
42. Корсак К. Про вибір між покорою і свободою: Століття після М.П. Драгоманова - розширення наукових підстав ефективного особистісного навчання / К. Корсак // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 8.
43. Круглошов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглошов. - Чернівці, 2001.
44. Круглошов А. Євроцентризм Михайла Драгоманова / А. Круглошов // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 2005. - №13. - С. 5-9.
45. Кучинський М. До питання про творчі взаємини М. Драгоманова з Т. Шевченком / М. Кучинський // Вивчаємо українську мову та літературу. - 2010. - №12. - С. 2-5.
46. Кучинський М. Тарас Шевченко в науково-політичній діяльності Михайла Драгоманова / М. Кучинський // Пам'ять століть. - 2006. - №3/4. - С. 224-230.
47. Листи Людмили Драгоманової до Івана Франка // Дзвін. - 2006. - №5/6. - С. 148-156.
48. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова: До 150-річчя від дня народження І.Франка. - Львів, 2006. - 562 с.
49. Ліпницька І. Духовна спадкоємність : М. Драгоманов і С. Єфремов / І. Ліпницька // Диво слово. - 2008. - №8. - С. 53-55.
50. Мацько Л. «Всі гріхи просяться, окрім гріхів проти народу і розуму» : [україномовна лінгвістична діяльність М. Драгоманова] / Л. Мацько // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 10.
51. Мацько Л. Уроки Михайла Драгоманова / Л. Мацько // Урядовий кур'єр. - 2003. - 26 верес. - С. 7.
52. Новиченко Л.М. Просвітитель / Л.М. Новиченко // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. - К., 1991.
53. Падалка О. Ідеї М. Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація / О. Падалка // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 46-50.
54. Падалка О. Потрібен педагог з рисами управлінця, підприємця, економіста: ідеї М. Драгоманова у формуванні економічного мислення майбутніх вчителів / О. Падалка // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 7.

55. Пінчук Ю.А. Драгоманов Михайло Петрович / Ю.А. Пінчук // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 458-459.
56. Погребенник В. Михайло Драгоманов і Леся Українка: Результативність ідейно-творчого спілкування / В. Погребенник // Освіта. - 2003. - 24 верес. — 1 жовт. - С. 11.
57. Погребенник В. Постать «Буковинського кобзаря» у літературознавчих студіях Михайла Драгоманова / В. Погребенник // Літературна Україна. - 2006. - №25. - С. 7.
58. Погребенник В. Українсько-болгарське єднання і «софійність» Михайла Драгоманова : До 110-річчя від дня смерті вченого / В. Погребенник // Освіта. - 2006. - №2. - С. 9.
59. Прокопенко І. Корифей економічної думки в Україні : [М. Драгоманов] / І. Прокопенко // Освіта. - 2003. -24 верес. - 1 жовт. - С. 6.
60. Рибалка А.І. Франко і М. Драгоманов : роль громадських бібліотек і читань у формуванні української нації / А. Рибалка // Вісник Книжкової палати. - 2005. - №8. - С. 33-37.
61. Руденко Ю. Велеті української духовності або педагогіка М. Драгоманова і К. Ушинського: виховні ідеали, національні цінності / Ю. Руденко // Освіта. - 2004. - №20. - С. 6-7.
62. Саварин Т.Я. Головацький, М. Драгоманов про чинність фактора політичного статусу етносів у міжетнічних стосунках лемків із сусідами / Т. Саварин // Мандрівець. - 2004. - №2. - С. 23-25.
63. Сюдюков І. Імператив єднання : Діалог Бориса Грінченка та Михайла Драгоманова про українську національну справу / І. Сюдюков // День. - 2004. - №221. - С. 8.
64. Терзійська Л. Професор М. Драгоманов - видатний вчений та викладач Софійського університету (Болгарія) / Л. Терзійська // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 42-45.
65. Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві: Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 11.
66. Федченко П. Михайло Драгоманов : життя і творчість / П.М. Федченко. - К.: Дніпро, 1991. - 362 с.
67. Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. - 2006. - 14 верес. - С. 7.
68. Чубіна Т. Соціологія: курс лекцій / Т. Чубіна. — Черкаси: АПБ, 2012.
69. Ясь О. Український аташе в Європі : багатоликі відповіді Михайла Драгоманова / О. Ясь // День. - 2010. - №167. - С. 11.

References

1. Andrushhenko V. Velich Mihajla Dragomanova. Zhittevij i tvorchij shljah vidatnogo ukraїnskogo mislitelja / V. Andrushhenko // Den'. - 2006. - №104. - С. 8.

2. Andrushhenko V. «Epochal'na pedagogika» Mihajla Dragomanova / V. Andrushhenko // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 6-14.
3. Andrushhenko V. Epochal'na pedagogika Mihajla Dragomanova / V. Andrushhenko // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 2-3.
4. Andrushhenko V. Mihajlo Dragomanov i nacional'nij pedagogichnij universitet / V. Andrushhenko // Osvita Ukraïni. - 2003. - 23 veres. - C. 6.
5. Andrushhenko V.P. Mihajlo Dragomanov: velich mislitelja v konteksti epohi / V.P. Andrushhenko // Bezpeka zhittedijal'nosti. - 2006. - №11. - C. 26-28.
6. Andrushhenko V.P. Mihajlo Dragomanov: velich mislitelja v konteksti epohi / V.P. Andrushhenko, V.F. Pogrebennik // Bezpeka zhittedijal'nosti. - 2006. - №12. - C. 26-27.
7. Apostol pravdi i nauki: do 170-richchja vid dnja narodzhennja M.P. Dragomanova // Kalendar znamennih i pam'jatnih dat: Rekom. bibliografichnij dovidnik / Nac. perlam. b-ka Ukraïni, Knizhkova palata Ukraïni. - K., 2011. - T.3. - C. 121-130.
8. Bagan O. Zmagannja titaniv i epoh : (Do temi : «Ivan Franko i Mihajlo Dragomanov») / O. Bagan // Vizvol'nij shljah. - 2006. - Kn.7/8. - C. 62-68.
9. Beh V. I politika mae buti na dobru dolju pedagogikoju : Innovacijnij potencial Mihajla Dragomanova u dzerkali rozbudovi ukraïns'koï derzhavnosti / V. Beh // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 4.
10. Borisenko V. Mihajlo Dragomanov jak istorik / V. Borisenko // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 15-21.
11. Visoc'kij A. Shljah, jakim ide do ljudej osvita: Problema nacional'nogo vihovannja zasobami ukraïns'koï movi u svitogljadnij koncepcii Mihajla Dragomanova / A. Visoc'kij // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 9.
12. Vovk L. Pedagogichni i naukovo-prosvitnic'ki prioriteti spadshhini M.P. Dragomanova / L. Vovk // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 22-29.
13. Volinka G. Deshho pro filosof's'ki orientacii Mihajla Petrovicha Dragomanova / G. Volinka // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 30-33.
14. Volinka G. Podvijne gromadjanstvo ljudini u svitah prirodi i svobodi : [kim buv M. Dragomanov u filosofii] / G. Volinka // Osvita. - 2003. — 24 veres. — 1 zhovt. - C. 5.
15. Gorbach N. Ditinstvo, junist', molodi roki : Rozdil z neopublikovanoï knizhki «Spravzhnja postat' Mihajla Dragomanova» / N. Gorbach // Dzvin. - 2007. - №7. - C. 101-106.
16. Gorbachuk I. Mihajlo Dragomanov na storozhi ridnogo slova / I. Gorbachuk // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 34-37.
17. Gorbachuk I. Na storozhi ridnogo slova: [dijal'nist' M. Dragomanova v galuzi rozvitku i utverdzhenja ukraïns'koï movi] / I. Gorbachuk // Osvita. - 2003. — 24 veres. - 1 zhovt. - C. 9.
18. Denisenko V. «Cej shljah potribnij, korisnij, mnogocinnij»: Listuvannja Mihajla Dragomanova i Mikoli Lisenka / V. Denisenko // Pam'jat' stolit'. - 2006. - №6. - C. 177-181.
19. Deniskina G. Dialogichnist' naukovih prac' Mihajla Dragomanova (na prikladi «Chudac'kih dumok pro ukraïns'ku spravu») / G. Deniskina // Ukraïns'ka mova i

- literatura v shkoli. - 2007. - №7/8. - С. 71-73; Divo slovo. - 2008. - №3. - С. 33-35.
20. Dmitrenko M. Mihajlo Dragomanov - doslidnik fol'kloru / M. Dmitrenko // Slovo i chas. - 2005. - №6. - С. 12-24.
21. Dolins'ka L. Variant shhastja dlja kozhnogo: Psihologichni aspekti dragomanivs'koï koncepcii rozvitku / L. Dolins'ka // Osvita. - 2003. — 24 veres. — 1 zhovt. - С. 10.
22. Dolins'ka L. Psihologichni aspekti Dragomanivs'koï koncepcii rozvitku / L. Dolins'ka // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - С. 51-53.
23. Dragomanov Mihajlo Petrovich. — Rezhim dostupu do dzherela: <http://univer-gg11.narod.ru/index/0-49>.
24. Dragomanov M. A Symposium and Selected Writings / M. Dragomanov. — N'ju-Jork, 1952. — 225 s.
25. Dragomanov M.P. Vibrane: «...mij zadum zlozhiti ocherk istorii civilizacii na Ukraïni» / M.P. Dragomanov. — K. : Libid', 1991. — 682 s.
26. Dragomanov M.P. Literaturno-publicistichni praci: U 2-h t./ [uporjad. I.S. Romanchenko. — K. : Nauk. dumka, 1970.
27. Dragomanov M. Pro ukraïns'kih kozakiv, tatar ta turkiv: Z dodatkom pro zhittja Mihajla Dragomanova / M. Dragomanov. — K.: Dnipro, 1991. — 45 s.
28. Dragomanov M.P. Propashhij chas: Ukraïnci pid Moskovs'kim carstvom (1654-1876) / M.P. Dragomanov. — K.: Centr pam'jatkoznavstva AN Ukraïni; Ukraïns'ke t-vo ohoroni pam'jatok istorii ta kul'turi, 1992. — 46 s.
29. Mihajlo Dragomanov: avtozhittepis / M. Dragomanov. — K.: Libid', 2009. — 444 s.
30. Dragomanov M.P. Gil'denburg o malorosah v slavjanstve i serbo-horvaty o malorossijskoj poeziji / M.P. Dragomanov // M.P. Dragomanov. Literaturno-publicistichni praci v dvoh tomah T. 1. — K., 1970.
31. Dragomanov M.P. Vijna z pam'jattju Shevchenka / M.P. Dragomanov // M.P. Dragomanov. Literaturno-publicistichni praci v dvoh tomah T. 1. — K., 1970.
32. Dragomanov M.P. Mikola Ivanovich Kostomarov: ocherk zhittepisnij / M.P. Dragomanov // M.P. Dragomanov literaturno-publicistichni praci v dvoh tomah T. 2. — K., 1970.
33. Drobot I. Idejni orientacii jak social'na perspektiva : [idejni orientacii M. Dragomanova]/ I. Drobot // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - С. 4.
34. Drobot I. Socializm Mihajla Dragomanova : idealizm chi social'na perspektiva / I. Drobot // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - С. 38-41.
35. Dudchenko G.M. Kirilo-Mefodiivs'ke tovaristvo v publicistichnij ta naukovij spadshhini M. Dragomanova / G.M. Dudchenko // Ukraïns'kij istorichnij zhurnal. - 2003. - №3. - С. 82-89.
36. Ivanova R.P. Mihajlo Dragomanov u suspil'no-politichnomu rusi Rosii ta Ukraïni. (II pol. HIIH st.) / R.P. Ivanova. — K. : Vid-vo Kiiv. un-tu, 1971. — 235 s.
37. Ivanova L. Ukraïns'ko-pol's'kij dialog v ocinkah M. Dragomanova / L. Ivanova // Istorichnij zhurnal. - 2008. - №3. - С. 98-111.

38. Ivanchenko R. Ivan Franko i Mihajlo Dragomanov / R. Ivanchenko // Pam'jat' stolit'. - 2007. - №1. - C. 53-59.
39. Ivanchenko R.P. Kljatva: Roman-hronika: [pro M.P. Dragomanova] / R.P. Ivanchenko. — K.: Dnipro, 1985. — 373 s.
40. Ivanchenko R.P. Rabi Kieva ne movchali... / R.P. Ivanchenko. — K.: T-vo «Znannja» URSSR, 1991. — 47 s.
41. Karamash S. Nash slavnij Ukraïнец': [pro Mihajla Petrovicha Dragomanova] / S. Karamash // Pam'jat' stolit'. - 2006. - №2. - C. 197-199.
42. Korsak K. Pro vibir mizh pokoroju i svobodoju: Stolittja pislja M.P. Dragomanova - rozshirenja naukovih pidstav efekтивного osobistisnogo navchannja / K. Korsak // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 8.
43. Krugloshov A. Drama intelektualna: politichni ideï Mihajla Dragomanova / A. Krugloshov. - Chernivci, 2001.
44. Krugloshov A. Evropocentrizm Mihajla Dragomanova / A. Krugloshov // Kraeznavstvo. Geografija. Turizm. - 2005. - №13. - C. 5-9.
45. Kuchins'kij M. Do pitanja pro tvorchi vzaemini M. Dragomanova z T. Shevchenkom / M. Kuchins'kij // Vivchaemo ukraïns'ku movu ta literaturu. - 2010. - №12. - C. 2-5.
46. Kuchins'kij M. Taras Shevchenko v naukovu-politichnij dijial'nosti Mihajla Dragomanova / M. Kuchins'kij // Pam'jat' stolit'. - 2006. - №3/4. - C. 224-230.
47. Listi Ljudmili Dragomanovoï do Ivana Franka // Dzviny. - 2006. - №5/6. - C. 148-156.
48. Listuvannja Ivana Franka ta Mihajla Dragomanova: Do 150-ricchja vid dnja narodzhennja I. Franka. - L'viv, 2006. - 562 s.
49. Lipnic'ka I. Duhovna spadkoemnist' : M. Dragomanov i S. Ćfremov / I. Lipnic'ka // Divo slovo. - 2008. - №8. - C. 53-55.
50. Mac'ko L. «Vsi grihi prostjat'sja, okrim grihiv proti narodu i rozumu» : [ukraïnomovna lingvistichna dijial'nist' M. Dragomanova] / L. Mac'ko // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 10.
51. Mac'ko L. Uroki Mihajla Dragomanova / L. Mac'ko // Urjadovij kur'er. - 2003. - 26 veres. - C. 7.
52. Novichenko L.M. Prosvititel' / L.M. Novichenko // Shtrihi do naukovoogo portreta Mihajla Dragomanova. - K., 1991.
53. Padalka O. Ideï M. Dragomanova pro ukraïns'ku nacional'nu spravu i suchasna ukraïns'ka civilizacija / O. Padalka // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 46-50.
54. Padalka O. Potriben pedagog z risami upravlinca, pidpriemca, ekonomista: ideï M. Dragomanova u formuvanni ekonomichnogo mislennja majbutnih vchiteliv / O. Padalka // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 7.
55. Pinchuk Ju.A. Dragomanov Mihajlo Petrovich / Ju.A. Pinchuk // Enciklopedija istorii Ukraïni. — T. 2. — K.: Naukova dumka, 2004. — S. 458-459.
56. Pogrebennik V. Mihajlo Dragomanov i Lesja Ukraïnka: Rezul'tativnist' idejno-tvorchoho spilkuvannja / V. Pogrebennik // Osvita. - 2003. - 24 veres. — 1 zhovt. - C. 11.

57. Pogrebennik V. Postat' «Bukovins'kogo kobzarja» u literaturoznavchih studijah Mihajla Dragomanova / V. Pogrebennik // Literaturna Ukraïna. - 2006. - №25. - С. 7.
58. Pogrebennik V. Ukraïns'ko-bolgars'ke ednannja i «sofijnist'» Mihajla Dragomanova : Do 110-richchja vid dnja smerti vchenogo / V. Pogrebennik // Osvita. - 2006. - №2. - С. 9.
59. Prokopenko I. Korifej ekonomichnoi dumki v Ukraïni : [M. Dragomanov] / I. Prokopenko // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - С. 6.
60. Ribalka A.I. Franko i M. Dragomanov : rol' gromads'kih bibliotek i chitan' u formuvanni Ukraïns'koï nacïi / A. Ribalka // Visnik Knizhkovoi palati. - 2005. - №8. - С. 33-37.
61. Rudenko Ju. Veleti Ukraïns'koï duhovnosti abo pedagogika M. Dragomanova i K. Ushins'kogo: vihovni ideali, nacional'ni cinnosti / Ju. Rudenko // Osvita. - 2004. - №20. - С. 6-7.
62. Savarin T.Ja. Golovac'kij, M. Dragomanov pro chinnist' faktora politichnogo statusu etnosiv u mizhetnichnih stosunkah lemktiv iz susidami / T. Savarin // Mandrivec'. - 2004. - №2. - С. 23-25.
63. Sjundjukov I. Imperativ ednannja : Dialog Borisa Grinchenka ta Mihajla Dragomanova pro Ukraïns'ku nacional'nu spravu / I. Sjundjukov // Den'. - 2004. - №221. - С. 8.
64. Terzijs'ka L. Profesor M. Dragomanov - vidatnij vchenij ta vikladach Sofiïvs'kogo universitetu (Bolgarija) / L. Terzijs'ka // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - С. 42-45.
65. Timoshik M. Ukraïns'ka drukarnja Mihajla Dragomanova v Zhenevi: Peredumovi stvorennja, vpliv na suspil'nu dumku, podal'sha dolja / M. Timoshik // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - С. 11.
66. Fedchenko P. Mihajlo Dragomanov : zhittja i tvorchist' / P.M. Fedchenko. - K.: Dnipro, 1991. - 362 s.
67. Horunzhij Ju. Dragomanov i Bolgarija / Ju. Horunzhij // Literaturna Ukraïna. - 2006. - 14 veres. - С. 7.
68. Chubina T. Sociologija: kurs lekcij / T. Chubina. — Cherkasi: APB, 2012.
69. Jas' O. Ukraïns'kij atashe v Ėvropi : bagatoliki vidpovidi Mihajla Dragomanova / O. Jas' // Den'. - 2010. - №167. - С. 11.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2014 р.

В.А. Кобко, Т.Д. Чубина

Михаил Драгоманов: исторический портрет на фоне эпохи

Данная статья посвящена исследованию жизненного и творческого пути ученого-историка, философа, политолога, экономиста и фольклориста, педагога, общественного и политического деятеля, публициста, издателя, человека, олицетворяющего целую эпоху в истории украинского национально-демократического движения второй половины XIX в. - Михаила Петровича Драгоманова. Авторы отстаивают мне-

ние, что Драгоманов принадлежал к плеяде основателей политической идеи европейской демократической Украины, а его взгляды остаются чрезвычайно актуальными и сегодня - во времена, когда украинский народ прокладывает путь к гражданскому обществу и правовому государству.

Ключевые слова: Драгоманов Михаил Петрович, Украина, история, политика, литература, творчество.

V. Kobko, T. Chubina

Mykhailo Drahomanov: Historical Portrait against the Background of the Epoch

This article is devoted to the scientific research of the course of life and career of the scientist-historian, philosopher, political scientist, economist and specialist in folklore, pedagogue, public and political man, publicist, publisher and a man who personified the whole epoch in the history of the Ukrainian national democratic movement of the second half of the 19th century — Mykhailo Petrovych Drahomanov. The author fights the thought that Drahomanov belonged to the pleiad of the founders of the political idea of the European democratic Ukraine and his opinions are extremely urgent nowadays too that is in the period of time when Ukrainian people are beating a difficult way to become a civil society and constitutional state.

Key words: Drahomanov Mykhailo Petrovych, Ukraine, history, politics, literature, creative work.